

Estudis de llengua i literatura en honor de JOAN VENY

volum I

BIBLIOTECA
ABAT
OLIBA

PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

UN RELAT ÀRAB DE VIATGE AL MÉS ENLLÀ (BULUQIYA), POSSIBLE FONT DE LA FAULA DE TORROELLA

La presència de la rondallística àrab en la literatura medieval catalana és inqüestionable, com ho és en la resta de les literatures romàniques, i precisament per ser un fenomen comú la intertextualitat no hi sol ser directa, sinó procedent de traduccions prèvies al llatí o a altres llengües romàniques, és a dir procedeix de la via culta de les traduccions medievals, tot i que hi persistesca una important minoria musulmana bilingüe com en el cas de les terres valencianes, on el conte àrab que dóna origen a l'episodi del filòsof de Calàbria en el *Tirant*, per exemple, prové —com estudiarem en una altra ocasió— del *Syntipas*, que arriba a Joanot Martorell a través de fonts castellanen o italianes.¹ És a les Illes Balears on singularment hi ha empremtes d'una transmissió directa dels contes àrabs a la literatura en català, començant per les faules del *Calila i Dimna* al *Libre de les bèsties* de Llull² i acabant per la fórmula màgica d'origen musulmà que J. Busquets va trobar en les rondalles tant de Mallorca com d'Eivissa: *Per la fat i fa* o *Per la fa i fat*, que correspon a la *fâtiba*, nom de la primera sura de l'Alcorà, amb la *h* transformada en *f* com és normal en català.³

1. Maria Jesús RUBIERA, *Tirant contra l'islam* (Altea 1993), pàgs. 32-33.

2. Dominique URVOY, *Penser l'Islam. Les présupposés islamiques de l'Art de Llull* (París 1980) pàgs. 157-158.

3. J. BUSQUETS MULET, *La fâtiba en los cuentos populares balearicos*, dins *Orientalia Hispanica sive studia F.M. Pareja octogenario dicata* (ed. J. M. Barral, Leiden 1974), pàgs. 152-157.

Per aquesta raó, les convergències textuais que hem trobat en l'argument de la *Faula* de Guillem de Torroella⁴ amb el conte àrab del «Viatge de Buluqiya» poden ser degudes al coneixement que en tenia Torroella, tramès per via oral a Mallorca, ja que aquest relat oriental va arribar a Al-Andalus, a la Hispània musulmana, com ho demostra el fet que es trobe present en la literatura aljamiada dels moriscos. Entre els manuscrits trobats a Almonacid de la Sierra hi ha dues versions del «Fecho de Buluqiya» en la miscel·lània núm. VIII, folis 81-108, i en la LVII, folis 9-31,⁵ fet que mostra l'interès per aquest relat esotèric entre els mudèjars i els moriscos hispànics. D'aquests textos, no se n'ha fet cap edició i només n'hi ha un interessant estudi lingüístic.⁶

El «Viatge de Buluqiya» és un conte àrab que recull diversos mites de l'Orient Mitjà, com ara la recerca de l'aigua de la vida o la immortalitat, la recerca del domini del món màgic a través de l'anell de Salomó, l'illa paradisiàca habitada per una serp benèfica, animal que presenta en la concepció semítica la dualitat del bé i el mal, representada en el Pentateuc, respectivament, per la imatge/serp que cura els israelites al desert i per la del dimoni/serp del paradís terrenal. Com diu Claude Kappler,⁷ l'edat mitjana no pot viure els mites com una societat arcaica i els reassumeix literàriament com a contes i —hi afegim— els culturitza en la religió en què s'insereix aquesta literatura, judaïtzant-los, islamitzant-los o cristianitzant-los. Els antics mites orientals, en aquest cas, passen pels tres canvis de les tres religions medievals, ja que la primera culturització és jueva, que és la que prenen els musulmans i després es cristianitza en passar a la *Faula*.

El conte àrab ha estat estudiat per Jamel Eddine Bencheikh⁸ i, segons aquest autor, la primera referència del viatge de Buluqiya a la

4. Edició de Pere Bohigas i Jaume Vidal Alcover (Tarragona 1984).

5. J. RIBERA i M. ASIN, *Manuscritos árabes y aljamiados de la Biblioteca de la Junta* (Madrid 1912).

6. M. ALVAR i F. DE LA GRANJA, *Apostillas lingüísticas al Fecho de Buluqiya*, dins *Homenaje a Francisco Yndurain* (Saragossa 1972), pàgs. 23-39.

7. C. KAPPLER, *Monstres, démons et merveilles à la fin du Moyen Age* (París 1980), pàg. 78.

8. *Buluqiya ou le Périphe céleste*, dins *Les mille et une nuits ou la parole prisonnière* (París 1988), pàgs. 177-194.

tomba del rei Salomó es troba en una traducció persa de la *Història universal* de l'at-Tabarí (m. 922), feta per al-Bal'ami (m. 974), tot i que en l'original àrab de la *Història*, tal com ens ha arribat, no apareix el text. L'autor persa resumeix així la història de Buluqiya, posada en boca de Mahoma, que la conta a un jueu, i sembla recollir exclusivament la *quête* o recerca de la tomba de Salomó, senyor de la màgia.

«La tomba del meu germà Salomó es troba enmig d'un mar que forma part del gran mar, en un palau excavat en una roca. Aquest palau conté un tron, sobre el qual hom ha instal·lat Salomó en la mateixa actitud que tenia durant el seu regnat, amb l'anell reial al dit, de tal forma que hom diria que Salomó encara té vida. En aquesta illa hi ha dotze guardians que guarden Salomó nit i dia. Cap criatura ha pogut arribar al lloc on es troba la tomba, perquè per a arribar on es troba la tomba d'aquest príncep cal estar dos mesos en la mar. Hom diu que després de la mort de Salomó cap criatura ha arribat a la seua tomba, excepte dues persones, l'una era Uffan i l'altra Bulukiya.

Hom diu que Uffan havia anat a buscar l'anell de Salomó i que havia agafat Buluqiya com a company de viatge. Es van posar en camí i després de penes infinites arribaren al lloc de què hem parlat. Quan Uffan volgué agafar l'anell de Salomó va caure foc sobre ell pel poder totpoderós de Déu i el va consumir. Buluqiya va tornar sobre els seus passos i va donar a conèixer l'esdeveniment.»

El primer text àrab que se'ns ha conservat ja reflecteix les altres «recerques» que reflecteixen els antics mites orientals i es troba en el *Qisas al-Anbiyā*, «Històries dels profetes», de Tha'labi (m. 1036), i sabem les raons de la recerca de l'anell de Salomó en la seua tomba marítima, que ha quedat reduïda a un simple episodi dins l'autèntica *quête* de Buluqiya: la recerca, a través del temps, de Mahoma.

Així, sabem que a Egipte, en època remota, abans de l'islam, hi regnava un rei israelita (*sic*), anomenat Uxiya (Josies), que tenia un únic fill anomenat Buluqiya. En morir el rei, el fill el va succeir i, en revisar els seus tresors, va trobar, amagat, un llibre profètic que parlava de Mahoma; el jove rei decideix abandonar-ho tot i anar-se'n a buscar Mahoma.

Comença d'aquesta forma la primera part del seu periple, des

d'Egipte fins a Síria, i el vaixell parteix sense ell. L'illa és plena de serps que li diuen que són les serps de l'infern que ixen a respirar dues vegades a l'any. Les serps li parlen de Mahoma, i Buluqiya, amb vaixell, recalca en dues illes habitades per serps, en la segona de les quals troba la Reina de les Serps, personatge que —com veurem— enllaça el conte amb un mite egipci. Aquesta etapa del viatge acaba amb l'arribada a Jerusalem, on troba el savi Uffan i, en contar-li el seu propòsit d'arribar a conèixer Mahoma, li exposa un projecte. Aniran a la tomba de Salomó, que es troba més enllà dels set mars, a buscar-ne l'anell. Amb l'anell obtindran el poder de Salomó i podran travessar la mar de les Tenebres, trobar l'aigua de la vida i aconseguir així una immortalitat que els permeta arribar a conèixer Mahoma, fet que fa referència al mite mesopotàmic de Gilgames, a la recerca de l'aigua de la vida, tema que segurament va ser tramès als àrabs a través de «la novella d'Alexandre».¹⁰ Abans, per a poder travessar els set mars, hauran d'aconseguir una planta màgica el suc de la qual, untat en els peus, permet caminar sobre les aigües, però per a aconseguir-ho han de capturar la Reina de les Serps.

La segona etapa del periple s'inicia amb la seua marxa cap a l'illa on es troba la Reina de les Serps, la qual capturen i porten a les muntanyes de les plantes màgiques. Hi troben l'herba màgica que permet caminar sobre la mar i deixen en llibertat la Reina de les Serps. Caminen sobre els set mars a tota velocitat i arriben a una muntanya en la qual hi ha excavada una gruta on es troba el cos de Salomó, assegut en un tron d'or, envoltat de gran quantitat de setials. Salomó estava amortallat amb gran luxe i en un dels dits lluia un anell amb una gemma que superava la lluentor de totes les pedres precioses. Uffan va ensenyar a Buluqiya una sèrie de conjurs mentre ell s'acostava al tron. A sota va aparèixer una serp enorme que amenaçà Uffan i, com que no en va fer cas, va bufar i va fer cendres del savi. Buluqiya es va desmaiar.

La tercera etapa del viatge de Buluqiya s'inicia quan desperta i parla amb l'arcàngel Gabriel, que el reconforta parlant-li de Mahoma i dient-li que amb l'anell de Salomó no hagueren pogut aconseguir

10. BENCHEIKH, pàg. 184.

l'aigua de la vida. Buluqiya torna a peu amb l'herba màgica a través dels set mars i visita set illes, una per cada mar. La primera és una illa paradisiàca on hi ha tota mena d'animals terrestres i marítims; la segona és una illa amb una muntanya imantada;¹¹ la tercera, una illa batuda pel vent; la quarta, una illa de sorra blanca; la cinquena, una illa de cristall amb flors que donen l'elixir alquímic; la sisena, una illa amb dues muntanyes amb arbres les fruites dels quals són caps humans i ocells i on veu dansar unes joves que ixen del mar; i en la setena hi ha una pomera que és la d'Adam i un cavaller. Ha arribat al regne dels genis, el rei dels quals és Sakhr, que combaten els genis incrèduls.

En el procés d'islamització del conte, Buluqiya no torna a casa seua després de travessar de tornada els set mars, sinó que a partir de l'illa de la Pomera fa un periple celestial al més enllà on apareixen els genis, els dimonis, els àngels i altres éssers del més enllà islàmic que li parlen de Mahoma, fins que finalment al-Khidr, el cavaller verd, el porta de tornada a Egipte, on s'escriu la seua història.

Després d'ath-Tha'labí hi ha altres versions en altres autors àrabs posteriors i les versions aljamiades esmentades adés, fins a arribar a la versió egípcia del XVIII de *Les mil i una nits*, coneguda per versió Zotenberg, intercalada amb les històries també esotèriques d'«Hàsib ad-dln i la Reina de les Serps» i «El príncep Janxà», on la Reina de les Serps conta a Hàsib Ad-Din la història de Buluqiya i Janxà conta la seua pròpia història a Buluqiya.¹²

La nostra hipòtesi és que Guillem de Torroella conegué aquest relat àrab en forma de rondalla a Mallorca, conte que no ha arribat fins a nosaltres; va combinar els diversos elements en una composició literària en què relacionà hàbilment la llegenda artúrica de la misteriosa illa d'Àvalon, on es trobava ferit de mort el rei Artús, transportat per Morgana.

El tema de l'«illa misteriosa i paradisiàca» es troba estès en la li-

11. La muntanya imant que apareix en altres relats àrabs es troba en la literatura francesa medieval; vegeu Gédéon HUET, *La légende de la Montagne d'Aimant dans le roman de Berinus*, «Romania», 44 (1915), pàgs. 427-440.

12. Utilitzarem la primera edició àrab d'aquesta versió, Bulaq (el Caire 1835), nits 483-501.

teratura folklòrica i hagiogràfica cristiana medieval¹³ i, com ja hem avançat adés, s'hi troba també el viatge de Buluqiya, concretament en la descripció d'una de les illes del seu periple pels set mars. Però començarem amb la coincidència dels dos relats d'una illa que alberga un palau i on es troba la tomba o el llit d'un personatge mític. Sorprenentment, les coincidències més evidents amb el relat de Torroella es troben en el del seu compatriota i coetani Anselm Turmeda, en *Les cobles de la divisió del regne de Mallorca*, en les quals el narrador —Turmeda mateix— arriba també a un palau encantat on hi ha també un personatge mític, la reina que personifica l'illa de Mallorca. No creiem que hi haja una relació intertextual entre les dues obres, en primer lloc perquè el viatge de Turmeda és terrestre («e vai pendre mon camí / per una estreta sendera»)¹⁴ i perquè la font d'Anselm Turmeda és un altre relat àrab, el de la «ciutat petrificada»,¹⁵ que tot i que es troba també en la literatura aljamiada, cosa que fa possible la seua existència com a conte popular en les literatures hispàniques, atesa la peripècia personal d'Abd Allah al-Targuman,¹⁶ possiblement va conèixer el relat directament de l'àrab.

La Faula i el relat de Buluqiya coincideixen en el fet de ser un viatge marí, dut a terme de forma màgica. Torroella s'hi trasllada sobre una balena, que és un element folklòric mediterrani que ens recorda la llegenda de sant Brandan i també els viatges de Simbad en *Les mil i una nits*, i Buluqiya ho fa caminant amb l'herba màgica a través dels set mars. Les illes on reposen respectivament Salomó i Artús

13. Juan Miguel RIBERA LLOPIS, *Viajeros peninsulares a ultratumba*, «Revista de Filología Románica», 10 (1993) (Universidad Complutense, Madrid), pàgs. 31-45.

14. Bernat METGE - Anselm TURMEDA, *Obres menors* (ed. de Marçal Olivari, Barcelona 1927), pàg. 104.

15. Maria Jesús RUBIERA I MATA, *Una possible font àrab de l'estructura argumental de les Cobles de la divisió del regne de Mallorca*, dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, I (Barcelona, PAM, 1993), pàgs. 161-166, i *Le module de la Cité Pétrifiée*, dins *Les mille et une nuits, contes sans frontière* (Tolosa 1994), pàgs. 221-228.

16. Mikel DE EPALZA, *La Tuhfa, autobiografía y polémica islámica contra el cristianismo de Abdallah al-Tarḡumān (fray Anselmo Turmeda)*, Madrid 1994; 2a ed., i Rafael ALEMANY, «Turmeda/Addallà o el perspectivisme com a pràctica vital i/o literària» dins *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, 1 (Barcelona, PAM, 1989), pàgs. 37-57.

tenen també moltes coincidències, com l'existència d'una font extraordinària, tot i que el text àrab siga molt breu, ja que aquesta illa és simplement un episodi més en el llarg periple de Buluqiya. Així és descrit en *Les mil i una nits*:¹⁷

«Al final dels set mars van trobar una muntanya enorme que s'alçava en l'aire i que era de maragda verda; dalt hi havia una font que brollava i la terra era de mesc. En arribar a aquest lloc s'alegraren molt i es van dir que havien assolit el seu propòsit; després es van dirigir a la muntanya i van veure, de lluny, que hi havia una gruta excavada en la muntanya que tenia una volta enorme i estava il·luminada; quan hi van arribar es dirigiren cap a la volta i van entrar-hi i hi van veure que hi havia un llit d'or guarnit de tota mena de pedres precioses, envoltat de setials el valor dels quals només Déu coneix; sobre el llit hi havia el senyor Salomó adormit amb una túnica de seda verda, brodada en or amb incrustacions de tota mena de pedres precioses, la mà dreta sobre el pit i l'anell en un dels dits. La llum de l'anell apagava la de totes les altres pedres precioses.»

Alguns d'aquests detalls del relat àrab es troben en la *Faula* recreats literàriament. A més del quadre general de l'illa meravellosa, el rei Artús es troba sota una cúpula de cristall («sots una volta de cristall» v. 684) en un llit també guarnit de seda i or («Ach un gran leyt on re no'y fall / fo mils garnit ques anch hom vis / de cubertós e de coxis / d'aur e de seda richs e bos», versos 684-687). Fins i tot hi ha l'anell màgic, el que duu Morgana i que converteix amb el seu safir l'obscuritat en llum clara (versos 650-669) i amb el qual fa visible el llit del rei Artús.

Però la intertextualitat és evident en la presència de la serp que es troba dalt d'un arbre i que s'illumina amb un carboncle que portava en el cap i que parla (versos 121-125).

La Reina de les Serps és un personatge fonamental en el relat de Buluqiya. En la primera part del seu viatge, en què va amb vaixell des d'Egipte fins a Síria, passa per dues illes, totes dues habitades per serps que parlen. Les de la primera illa són les serps de l'infern, que han eixit a descansar, i les de la segona són les súbdites de la Reina de les Serps que Buluqiya troba sobre una safata d'or que porta una al-

17. Nit 489, Bulaq, pàg. 427.

tra serp gran com un elefant. Totes li parlen de Mahoma. Després de la trobada amb Uffan, tots dos tornen a l'illa de la Reina de les Serps per capturar-la, ja que només ella els podia dur fins al lloc on creixia l'herba que permetia caminar sobre els mars. En aconseguir-la, la deïxen en llibertat i la Reina de les Serps els diu que també hi havia una planta entre les de la vall de les plantes màgiques —i també, per cert, xerraires—, que conferia la immortalitat, amb la qual cosa no hauria hagut d'anar a la tomba de Salomó. Més tard, en el seu periple celeste, la Reina de les Serps, que passa l'hivern a la muntanya Qaf, s'entrevista de nou amb Buluqiya, que li demana que el porte al lloc on es troba l'herba de la immortalitat, però la reina jura que ignora on es troba aquest lloc, afegit que només apareix en la versió de *Les mil i una nits*, amb els contes entrelaçats de Hàsib ad-Din i Buluqiya; sabem la història d'aquest últim, contada per la mateixa Reina de les Serps a Hàsib.

La serp parladora i benèfica que es troba en una illa paradisiàca ens aclareix part dels orígens del relat de Buluqiya i per què està relacionat amb Egipte. El seu origen es trobaria en «El conte del naufrag o l'illa de Ka», relat en escriptura hieràtica, escrit entre els anys 2000 i 1800 aC durant l'Imperi Mitjà, trobat i desxifrat per Woldemar Golenischeff el 1905.¹⁸ En aquest relat un cortesà de la cort faraònica conta que navegant per la mar Roja va naufragar i va arribar lligat a un tros de fusta a una illa paradisiàca, on va trobar una serp gegant que davant el seu terror el va tranquil·litzar parlant-li i contant-li la seua història. Era l'única supervivent d'un cataclisme que havia fet desaparèixer tots els seus enormes congèneres. La serp li diu que serà rescatat i l'ompli de regals per a la tornada, que s'esdevé així. Tot i que aquest relat també pot ser un precedent del segon viatge de Simbad, en el qual, per cert, apareix la balena/illa semblant a la de sant Brandan, no hi ha cap serp que parle, per això l'antiquíssim relat egipci sembla haver inspirat el de Buluqiya i ens aclareix la raó per la qual aquest personatge és egipci. Possiblement van ser els jueus d'aquest país els qui recolliren aquesta història i això explica que Bulu-

18. Claude Françoise BRUNON, *Sindbad avant Sindbad?*, dins *Les mil et une nuits*, pàgs. 99-113.

qiya siga un rei israelita a Egipte. I del relat àrab va passar a Torroella, perquè la serp que parla elegantment en francès de la *Faula* no té cap altre precedent literari que s'haja trobat.

Tanmateix, les convergències entre el viatge de Buluqiya i la *Faula* no acaben ací, ja que ens trobem també amb l'illa paradisiàca on els animals com la serp de Torroella s'il·luminen amb un carboncle. És la primera illa del seu periple pels set mars, de retorn a la seua pàtria. Tornarem a utilitzar la versió de *Les mil i una nits*:¹⁹

«Continuà caminant sobre la superfície de les aigües fins que arribà a una illa que s'assemblava al Jardí del Paradís, Buluqiya va pujar a aquesta terra i es va meravellar del que hi veia. Era una illa gran amb la terra de safrà, els còdols de zircons i pedres precioses, els arbustos, gessamins i els arbres, els més bells i aromàtics. Hi havia fonts que brollaven, fustes d'àloe, joncs de canya de sucre i roses pertot arreu, narcisos, gessamins, clavellines, margarides, assutzenes i violes, de totes formes i colors, els ocells refilaven en les branques amb refilets melodiosos. L'illa era ampla, posseïa molts béns i tota mena de bellesa. Els ocells cantaven amb refilets més melodiosos que els de les cordes del llaüt, els arbres eren altíssims i plens d'ocells; els rius corrien mansament, les fonts brollaven amb abundància. Hi havia gaseles que corrien, cabirols que vagaven i els refilets dels ocells haurien pogut consolar les penes dels enamorats.

Buluqiya es va meravellar d'aquella illa i va lamentar no haver-s'hi encaminat la primera vègada quan passà pel mar en companyia d'Uffan. Va passejar per l'illa fins al capvespre i aleshores pujà a un arbre per a passar-hi la nit i, mentre pensava en la bellesa d'aquesta illa dalt de l'arbre, va veure que el mar s'encrespava i eixia de les oncs un enorme animal, fent un udol que va fer callar tots els animals de l'illa. Després va veure que eixia tota mena d'animals del mar que portaven cadascun una gemma que il·luminava com una torxa fins al punt que semblava de dia per la llum de les gemmes. Després es van reunir amb les criatures del mar tota mena de feres terrestres, lleons, panteres, lleopards i passaren la nit amb els animals del mar fins que es va fer de dia a la riba. En clarejar, se separaren i cadascun tornà al seu lloc.»

A l'illa sisena Buluqiya tornarà a veure criatures del mar que ixen durant la nit per dansar: són donzelles i també s'il·luminen amb pedres precioses o carboncles. Bohigas i Alcover, en l'edició de la *Fau-*

19. Nit 490.

la,²⁰ parlen d'alguna referència literària en la literatura francesa que Torroella coneixia bé, sobre una tigressa mansa que s'illuminava amb una pedra preciosa i que la idea del poder d'illuminar de les joies era una creença ben antiga. Ja hem esmentat adés que la literatura francesa medieval tampoc és aliena a influències àrabs, com s'esdevé amb la Muntanya de l'Imant. Però la convergència en «El Viatge de Buluqiya» d'aquestes pedres torxes amb la serp que parla a l'illa paradisiàca que conté un palau on jau un personatge mític, és a dir, tots aquests elements units ens sembla més que la casualitat d'haver convergit Torroella i el conte àrab a reunir literàriament una sèrie d'elements folklòrics medievals. Creiem que hi ha una intertextualitat clara entre el conte àrab i el relat en vers de Torroella. Ja hem parlat del llaç que els pogué unir: una rondalla que va circular per Mallorca. I, a través del conte àrab, l'obra catalana recull els mites més antics de la Mediterrània, als quals afegeix amb mestratge la matèria de Bretanya.

MARIA JESÚS RUBIERA I MATA
Universitat d'Alacant